
Antun
ŠUNDALIĆ

EVOLUCIJA SELJAČKOG
POSJEDA I NJEZIN
UTJECAJ NA SEOSKI
OKOLIŠ

Tehnologija je danas čovjekova sudbina, o njoj ovisi njegova svakodnevnica, radna ili dokoličarska. Razvoj društva najčešće se opisuje napretkom tehnologije čija se primjena osjeti kao boljitak u životu, kako na društvenoj, tako i na individualnoj razini. Tehnologija je zarobila društvene odnose, modificirala ih prema svojim kodovima koji se čitaju kao preciznost i točnost, brzina i jednoobraznost, kontrola i predvidljivost, sigurnost i pouzdanost. Standardizacija normi komunikacije učinila je svugdje prepoznatljiv jezik znanstvenika, jezik poduzetnika, jezik trgovca ili burzovnog mešetara. No, također je na drugoj strani učinila disfunkcionalnim jezik lokalizma, bilo da je riječ o njegovoj religijskoj, tradicijskoj ili etničkoj razini.

Disfunkcionalnost zajedničkog jezika, u Bernsteinovom smislu, koji je bio svojstven najširim slojevima populacije, zbog prodora globalizacijskih elemenata nadomješten je formalnim jezikom, jezikom preciznih pojmova i svugdje prepoznatljivih značenja, bez lokalizama tradicijskog, konfesionalnog ili etničkog nasljeđa (Bernstein, 1979.:19-24, 44). Upravo promjene u jeziku nekog prostora, neke skupine (povezane socijalnim položajem, religijom, profesijom i sl.) umnogome navješćuju promjene koje znače otvaranje i povezivanje s do jučer vanjskim svijetom. Najčešće je upravo upoznavanje tuđe tehnologije i njeno preuzimanje glavni pokretač promjena koje zatvorene socijalne skupine razdrstavaju i otvaraju novom.

Promjene jezika socijalnih skupina odraz su promjene njihove svijesti. Ta se promjena može opisati kao nastajanje *nove slike svijeta*. Njezino je mijenjanje u prošlim stoljećima bilo znatno sporije nego danas kad je upravo spremnost na brze promjene nosilac razvoja i jamstvo "držanja koraka" s vremenom. Tako J. Rifkin opisuje Englesku sredinom 19. stoljeća koja se *od zemlje stogova pretvorila u zemlju tvorničkih dimnjaka*. Tadašnjoj je Engleskoj bila potrebna nova kozmologija koja bi dala smisao i snošljivost zbujujućim promjenama u gospodarstvu i tradicio-

nalnom životu, a to je dobila Darwinovom knjigom *Pori-jeklo vrsta* (Rifkin, 1999.:249). Promjene su bile zbunjujuće poglavito za seljaštvo, koje je svoju sliku svijeta temeljilo na predkapitalističkim vrijednostima života i rada. Te su se vrijednosti u seoskom ambijentu potvrđivale u stavljanju stabilnosti ispred promjene, cikličnosti ispred razvoja, zatvorenosti ispred otvorenosti vanjskom okruženju, zajedništva ispred individualizma.

Seljaštvo je, bez dvojbe, značajna socijalna skupina koja je doživjela brojne i duboke promjene u povijesti svog postojanja. Sam je pojam *seljaštvo* vrlo bogat sadržajem te ga je teško jednoobrazno odrediti, bilo kao stalež, kao sloj ili socijalnu skupinu jednog vremena i određenog prostora. Seljaštvo svoju egzistenciju ostvaruje specifičnom povezanošću s prirodom, a koja se manifestira i kroz socijalne forme postojanja, koje su različite u različitim društvima europske povijesti. Vlasništvo nad zemljom, dakle *seljački posjed*, bilo je temeljna pretpostavka reprodukcije života na selu, ali i glavni kriterij socijalne organizacije. Seljaštvo je uvijek bilo sloj uz koji su se vezivali pojmovi tradicionalnost, postojanost, konzervativnost, religioznost, zajedništvo, solidarnost i sl. U feudalnoj Europi seljaštvo je bilo najbrojniji stalež, a poljoprivreda dominantna djelatnost. Modernizacija koju je donijelo industrijsko društvo najteže je prolazila kod seljaštva.¹ Jer, povjerenje u novo nije bilo isto što i sigurnost u staro, bezbroj puta iskušano. *Stoga je nesuglasje između tradicionalnog seljačkog obrasca proizvodnje i tehnologije novog industrijskog vremena imalo usporevajući efekt na društvene mijene*. Ipak su se promjene događale. Čak i u tradicionalnim seljačkim društvima, kaže H. Mendras, u kojima su dominirali običaji i rutina, malo po malo su uvođene inovacije u proizvodnji. Spor, ali stalan napredak vidimo u historiji poljoprivrede, a od 18. stoljeća može se govoriti o “industrijalizaciji” poljoprivrede (Mendras, 1986.:229). L. Thurow upozorava da društva cvjetaju kada se vjerovanja i tehnologije slažu, a opadaju kad se nužne promjene u vjerovanju i tehnologijama razilaze (Thurow, 1997.:12). Seljaštvu je s vremenom nametnuto povjerenje u novo, ono se toliko udomaćilo da je samo značenje pojma seljak postalo prepoznatljivo kroz promjene koje su išle od promjene veličine posjeda, nove tehnologije proizvodnje, nove svrhe proizvodnje, do genetičkog unapređivanja poljoprivrede i sl.

OD SELA DO NASELJA

tretirao kao sloj proizvođača materijalnih dobara. Selo je osiguravalo hranu i ljudstvo, ono je bilo kraljeznica feudalnog poretka, kako u miru tako i u ratu. Kapitalizam je postupno prioritet davao gradu koji postaje “produktivniji”, materijalno izobilje donijela je industrijska epoha, a sela su sve više ne samo administrativno-politički, nego i gospodarski marginalizirana. Seljak i njegov posjed postaju nesposobni za prilagođavanje novom vremenu ubrzane industrijalizacije, novčane privrede i tržišnim konkurentskim odnosima te predstavljaju kočnicu ekonomskom razvitku kakav je nametnuo kapitalizam. To je razlog i poticaj smanjivanju broja seljaka i njihova pretvaranja u građane i radnike za plaću u industriji (Mirković, 1937.:9–10). Sve je veća koncentracija stanovništva u gradovima, sela su postala emigracijska zona. Podaci kazuju da je 1800. u urbanim središtima živjelo oko 2,5% svjetske populacije, 1950. 29%, 1990. taj je postotak povećan do 43%, a 2000. u gradovima je već 50% svjetskog stanovništva. Predviđa se da će 2010. čak 55% stanovništva živjeti u gradovima.²

Ovaj je hod iz pitomih zajednica života, a što su bila sela, prema velikim aglomeracijama koje će na malom prostoru okupljati milijunske mase anonimnih stanara i radnika, a takvi su upravo gradovi dvadesetog stoljeća, imao kao posljedicu odvajanje rada od ostalih aktivnosti u životu, uništavanje organskih oblika egzistencije, te stvaranje novih atomiziranih i individualiziranih tipova organizacije. To je značilo raskidanje tradicionalne spojenosti zemlje i rada, života i prirode, ali i raskidanje povezanosti organizacija rodbinstva, susjedstva, obrta i vjere s plemenom i hramom, selom, cehom i crkvom (Polanyi, 1999.:193, 209).

Ekonomija života, svojstvena seljačkoj kulturi, biva potiskivana od života tržišne ekonomije koja svoj *spiritus movens* vidi samo u profitu. Dok je tradicionalna bioekonomija sela počivala na uzgoju nekoliko vrsta usjeva radi prehranjivanja, na očuvanju rasplodnog stada i biljnog sjemenja, na razmjeni sjemenja sa susjedima radi smanjenja degeneracije, na gnojidbi zemlje stajskim gnojem, na oblikovanju mikrosvijeta: obitelj – zemlja – blago (Cifrić, 2000.:43), moderna ekonomija *bios* je podredila profitu, poljoprivredu je tehnološki pripremila za tržišnu utakmicu.

Ovakav tijek društvenih promjena nije mogao zaobići ni naše krajeve. Iz vremena braće Antuna i Stjepana Radića slikovito je opisano stanje hrvatskog društva sintagmom *hrvatski seljački narod*. Selo je bilo ispred pojedinca i obitelji: ono je diktiralo i kontroliralo održanje narodnih običaja, a popuštanje ispod uobičajene mjere značilo bi opadanje društvenog ugleda u selu. Život je seljačke kuće također otvoren i podvrgnut kontroli javnosti. Selo živi kao

zajednica tradicije, osjećaja, vjerovanja i interesa, pomagana i prijateljstva, ono ljude zbližava više nego grad.

No, selo je dočekalo 20. stoljeće bez moderniziranog gospodarstva. U takvom su se selu izdvojili pojedinci i skupine koji su svoje interese nadredili tradiciji zajedništva seoskog života. Gospodska je elita, ističe Bičanić, kontrolirala sve veze sela s vanjskim svijetom: *monopol političkih veza* drže u rukama policajne vlasti, žandari i sreski načelnici, *monopol kulturnih veza* sela nastoje zadržati svećenici, *monopol u gospodarskom pogledu* drži mjesni trgovac. Ta takozvana gospodska elita nije imala osjećaj odgovornosti za svoj narod te i nije mogla biti stvarna elita koja donosi modernizaciju (Bičanić, 1996.:101, 118). Ne tako daleka prošlost naših krajeva pokazuje nam se, dakle, obilježena siromaštvom i bijedom naroda, njegovom neprosvijećenošću i političkom nesamostalnošću.³

Kao što je seljaštvo brojnošću dominiralo nad ostalim skupinama stanovništva, tako je i selo dominiralo nad gradom. Indikativan je omjer stanovništva koje živi u naseljima manjim od 2.000 stanovnika u odnosu na broj stanovnika u naseljima većim od 2.000.⁴ Razdoblje od 70 godina (1921.-1991.) pokazuje smanjenje stanovništva u naseljima manjim od 2.000 stanovnika sa 66,7% na 38,% ukupnog stanovništva Hrvatske (tablica 1).

Tablica 1.
 Stanovništvo prema veličini
 naselja za razdoblje
 1921.-1991.

Stanovništvo	1921.	1931.	1948.	1961.	1971.	1981.	1991.
Ukupno	3.443.375	3.785.455	3.779.858	4.159.696	4.426.221	4.601.469	4.784.265
%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
U naseljima do 2.000 stanovnika	2.296.992	2.466.380	2.377.578	2.317.782	2.120.886	1.917.502	1.841.281
	66,7	65,2	62,9	55,7	47,9	41,6	38,4
U naseljima s više od 2.000 stanovnika	1.146.383	1.319.075	1.402.280	1.841.914	2.305.335	2.683.967	2.942.984
	33,3	34,8	37,1	44,3	52,1	58,4	61,6

Izvor: Turčić, 1995.:33-43

Najnoviji podaci popisa stanovništva od 2001. donose još jednu znakovitu informaciju: ne samo da se smanjuje broj seoskog stanovništva u odnosu na gradsko, već se smanjuje broj sela i manjih naselja. U dvadeset hrvatskih županija "nestalo" je ukupno 182 sela. Prednjači Požeško-slavonska županija s 41 selom bez ijednog stanovnika, potom dolaze Primorsko-goranska u kojoj su nestala 33 sela, Karlovačka s 19, Ličko-senjska s 15, tri županije s po 11 (Virovitičko-podravska, Sisačko-moslavačka i Istarska), Brodsko-posavska sa 7, Bjelovarsko-bilogorska i Zadarska sa po 6, Zagrebačka s 5, Splitsko-dalmatinska sa 4, Osječko-baranjska, Šibensko-kninska i Dubrovačko-neretvanska sa po 3, Krapinsko-zagorska i Vukovarsko-srijemska sa po

1, a u tri županije nije zabilježena ova pojava (Varaždinskoj, Koprivničko-križevačkoj i Međimurskoj). (*Popis stanovništva 2001.*)

Ovakav je trend izražen i u smanjivanju broja aktivnog poljoprivrednog stanovništva u Hrvatskoj. Jednako kao što je selo sve manje privlačno za život većine stanovništva, tako je i poljoprivreda za većinu radno sposobnog stanovništva sve manje poželjna djelatnost. Tablica 2 nam pokazuje da je u šezdesetogodišnjem razdoblju smanjeno poljoprivredno stanovništvo za čak 60,5%. Najveći je odljev iz poljoprivrede zabilježen u razdoblju između 1971. i 1981., za čak 50,1%.

Tablica 2.
Kretanje poljoprivrednog stanovništva u razdoblju 1931.–1991.

Stanovništvo	1931.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Ukupno	3.785.271	3.936.022	4.159.696	4.462.221	4.601.469	4.783.265
Poljoprivredno	2.634.008	2.209.716	1.824.819	1.338.267	667.696	409.647
%	69,6	56,1	43,9	30,2	14,5	9,1
% smanjenja	-	16,1	17,4	26,7	50,1	38,6

Izvor: Župančić, 2000.:47

Podaci iz popisa stanovništva 1991. pokazuju kakva je raspoređenost aktivnog stanovništva u zemlji prema grupama djelatnosti. Dakako, najmanji je broj u tzv. primarnim djelatnostima (poljoprivreda, ribarstvo i šumarstvo), svega 14,6% aktivnog stanovništva, dok su najprivlačnije tercijarne djelatnosti s 45,9% uključenog aktivnog stanovništva (tablica 3).

Tablica 3.
Aktivno stanovništvo u zemlji prema grupama djelatnosti 1991.

Grupe djelatnosti	Broj aktivnog stanovništva u zemlji	%
Primarne	265.116	14,6
Sekundarne	650.725	35,9
Tercijarne	831.389	45,9
Nepoznata djelatnost	63.854	3,6
Ukupno	1.811.084	100,0

Izvor: Wertheimer-Baletić, 1999.:499

Prikazani je tijek promjena označavan u duhu vremena kao progresivan, razvojan trend koji podiže razinu i društvenog i individualnog standarda. Time je indirektno selo i seljački način rada i života označen *nižim životnim oblikom*, upozorava Rogić. Posebice poslije 1945. odnos prema selu i seljaštvu dobiva obilježje političkog terora nad seoskim življem. Pritisci čine sela neprivlačnim i životno besadržajnim, pa se tako pri kraju 20. stoljeća u

hrvatskom društvu oblikovala *neseljačka većina* koja nije istoznačna s pojmom radničko/industrijska većina (Rogić, 2000.:431).

Tijek je modernizacije društva učinio sela sve heterogenijim, kako u pogledu nestanka poljoprivrede kao dominirajuće djelatnosti, tako i u pogledu duhovne tradicije sela. To je ujedno značilo gubljenje identiteta i izvornosti ruralnih područja budući da je selo sve manje živjelo od prihoda iz poljoprivrede. Sve manje selu trebaju solidarni odnosi susjedskih i rodbinskih skupina, sve manje traži duhovnu potporu Crkve i blagoslov plodova zemlje i sl. Uz tržišnu je orijentaciju *individualizam* ušao na velika vrata u seoske odnose. Tako se selo kao zajednica povezana tradicijom i vjerom, solidarnošću i suradnjom, prirodom i radom, sve više pretvara u *naselje* pojedinaca zatvorenih u obiteljske krugove, različitih profesija i navika, različitih ambicija i ciljeva. Ruralnost je time sve manje određena usmjerenošću na prirodu, a sve više uvjetovanošću tržištem i tehnologijom. Otuda je za selo sve neprimjenljiviji pojam zajednica, a sve mu je primjerenije određenje društvo. Dok se *zajednicu* opisuje blizinom po krvi (srodstvo), mjestu obitavanja (susjedstvo) i blizinom duha (prijateljstvo), *društvo* je agregat kojega čini mnoštvo pojedinaca koji se, potaknuti osobnim interesima, nalaze u brojnim međusobnim odnosima i dodirima, a ipak ostaju neovisni i odvojeni (Tönnies, 1969.:184–193). Dakle, zajednica među članovima razvija svojevrsan osjećaj bliskosti i pripadanja kolektivitetu, dok je društvo održivo ne bliskošću članova, već interesom za zadovoljenjem potreba svakog pripadnika društva. Tu je distinkciju Durkheim izrazio kroz postojanje mehaničke i organske solidarnosti. Dok su predindustrijska društva svoju koheziju gradila na borbi za preživljavanjem (mehanička solidarnost), moderna su društva usložnjavajući podjelu rada i društvene odnose gradila na složenijim kriterijima individualnih interesa i potreba (Durkheim, 1972.:111–62).⁵ Tako je i interes za kolektivitet (bilo da je on političke, poslovne, kulturnoumjetničke, sportske... naravi) postao individualna potreba i sredstvo za ostvarenje individualnih interesa. Selo tom imperativu modernizacije nije moglo odoljeti. Postupno je transformirano u naselje.

SUDBINA SELJAČKOG POSJEDA

Zemlja kao jamstvo života, vrijednost je za one koji od nje žive koristeći svoju fizičku snagu, prirodne sposobnosti i stečena znanje za njeno korištenje. "Zemlja, prepuštena svojoj prirodnoj plodnosti i prekrivena beskrajnim šuma-

ma koje sjekira nije nikada unakazila, nudi na svakom koraku životinjama svih vrsta zalihe hrane i utočišta.” (Rousseau, 1978.:31) Vezivanje čovjeka uz zemlju na način da je smatra svojim posjedom, za jedne je bio neprirodan i nepravedan čin,⁶ a za druge samo nužni korak civilizacijskog razvoja.⁷ Taj je korak određivao čovjekovu socijalnu poziciju kao vlasnika ili ne-vlasnika, bogatog ili siromašnog, uglednog ili neuglednog, moćnog ili nemoćnog. Sve su se te dihotomije do kapitalističkog vremena određivale *veličinom zemljišnog posjeda*. Seljački je posjed, po definiciji, autonomna jedinica proizvodnje na zemlji, na kojoj živi seljačko domaćinstvo; on čini materijalnu podlogu seljačkog načina života (Puljiz, 1977.:49). Veličina i kvaliteta posjeda osiguravala je seljačkom domaćinstvu sigurnost u stvaranju zaliha i poslije podmirivanja obveza prema vani. S kapitalizmom veličina poljoprivrednog posjeda prestaje biti ključnom za socijalni položaj, jer u prvi je plan došao *način korištenja* posjeda,⁸ a on se potvrđivao u tržišnom nadmetanju cijenom, količinom i kvalitetom proizvoda. Kapitalistička je Europa nametnula tržišni obrazac svrhe okrupnjavanja posjeda. Industrijski pristup poljoprivredi kroz uzgoj određenih kultura za tržište staje naspram takozvanog svaštarenja, svojstvenog autarkičnom seljačkom imanju, te postaje pokazateljem tradicionalne ili modernizacijske orijentacije pojedinog društva.

Hrvatsko je društvo na početku 20. stoljeća pokazivalo posve drugačiji trend. Naime, usporedimo li veličine seljačkog posjeda s kraja 19. stoljeća s onima iz 1931. vidjet ćemo usitnjavanje seljačkog posjeda. Tablica 4 pokazuje da je na prostorima Hrvatske i Slavonije u razdoblju od 1895. do 1931. povećan broj seljačkih posjeda veličine od dva do pet hektara, smanjen broj posjeda ispod dva ha, kao i posjeda od pet do deset, te od deset do 50 hektara.

Godina	Ispod 2 ha	Od 2 do 5 ha	Od 5 do 10 ha	Od 10 do 50 ha
1895.	43,6	28,7	20	6,9
1931.	35,9	39	18	5,7

Izvor: Mirković, 1950.:31

Tablica 4.
Veličina seljačkog posjeda u Hrvatskoj za 1895. i 1931. (u %)

Brojnost sitnog i srednjeg seljačkog posjeda podsjeća na okolnosti da je u vrijeme monarhijske vlasti u Jugoslaviji poljoprivreda ostala jedina sigurna gospodarska grana od koje je živjelo više od 70% stanovništva. Posjed srednje veličine (za ondašnje prilike između dva i pet ha) je najbrojniji, potom slijedi sitni posjed površine ispod dva ha. Premda je u Europi industrijalizacija uzela maha, u tim je prostorima zemljišni posjed po tradiciji bio jamac egzi-

stencijalne sigurnosti. Stoga su braća dijelila očevinu, nitko nije želio otpustiti svoj dio i predati se životu od rada za nadnicu. Tako se posjed neprestano usitnjavao te je ipak prisiljavao dio suvišnih na posjedu da priskrbljuje za život i izvan poljoprivrede.

Poslije 1945. promijenjena je ideologija učinila velik zaokret prema selu i poljoprivredi. Industrijalizacija po svaku cijenu, uglavnom na račun poljoprivrede i seljaštva, bila je nova orijentacija proletarizacije društva socijalističke vlasti. Mit radnog mjesta u industriji i nepoljoprivrednim djelatnostima potisnuo je predratno dominirajući mit zemljišnog posjeda. Nепoljoprivredno stanovništvo dobivalo je ono o čemu je nekad seljak sanjao: stalnu i sigurnu plaću, zdravstveno i mirovinsko osiguranje, mogućnost da dobije stan, kredit i sl. Socijalno-politički položaj seljaka bio je znatno degradiran u odnosu na izvanpoljoprivredna zanimanja (Puljiz, 1988.:13).

U tradicionalno poljoprivrednim krajevima Hrvatske, posebice u Slavoniji i Baranji, hibridna je industrijalizacija usporeno, ali ipak djelotvorno, poticala deagrarijaciju. Posebno se to izražavalo u pokušaju “sjedenja na dvije stolice”. Naime, postupno je oblikovan sloj seljaka-radnika koji je, s jedne strane, ostajao vjeran poljoprivrednoj tradiciji kraja i obitelji, a s druge prihvaćao nove okolnosti rada za plaću kao dopušten način popunjavanja kućnog proračuna.⁹

Poljoprivredno stanovništvo, koje je unatoč novostvorenim okolnostima ostalo u poljoprivredi, nije imalo uvjeta tržišno se orijentirati. Nakon neuspjela projekta kolektivizacije posjeda kroz seljačke radne zadruge, koji se pokazuje promašenim već 1953./54., seljacima se nudi otkup njihovog usitnjenog posjeda od strane poljoprivrednih kombinata. Pri tome se država služila posebnom taktikom unapređenja poljoprivrede – komasacijom.¹⁰ Kako su troškovi komasacije bili za seljake veliki, često se događalo da su seljaci komasaciju plaćali predajom dijela zemlje državi, tj. kombinatima,¹¹ pa im je posjed često sveden na jednu parcelu, koja ponovo služi za potrebe domaćinstva, tj. siju se različite kulture, a ne tržišnoj orijentaciji. Stoga je očito da je glavna svrha komasacije bila koncentracija posjeda u društvenom vlasništvu, odnosno lišavanje seljaka zemlje.

Poznato je da je veličina privatnog poljoprivrednog posjeda bila ograničena u nizinskim krajevima na 10 ha,¹² a zadružni i državni sektor trebao je preuzeti inicijativu od privatnog sektora. To je vidljivo na primjeru veličine posjeda u izrazito poljoprivrednom kraju Hrvatske, u Baranji. Usitnjeni je posjed jedino odgovarao povrtlarstvu, jer na parceli prosječno velikoj 0,29 ha nije isplativa uporaba

velike mehanizacije (kombajna, npr.). Tablica 5 pokazuje da u 31 katastarskoj općini Baranje prije završetka komasacije 1981. postoji 16.401 poljoprivredno domaćinstvo s prosječno velikim posjedom od 2,24 ha. Prosječno je svaki posjed sastavljen od 7,63 parcele veličine 0,29 ha.

Broj katastarskih općina	31
Broj poljoprivrednih domaćinstava	16.401
Broj parcela	125.094
Prosječna površina domaćinstva u ha	2,24
Prosječni broj parcela po domaćinstvu	7,63
Prosječna veličina parcele u ha	0,29

Izvor: Lečić, 1991.:123.

Tablica 5.

Pregled usitnjenosti privatnog posjeda u Baranji prije završetka komasacije 1981.

Iz tablice 6 vidimo stanje poljoprivrednih gospodarstava u Republici Hrvatskoj za tridesetogodišnje razdoblje od 1960. do 1991. godine. Podaci pokazuju porast malih gospodarstava, i to značajan porast onih do 1 ha (1960. je takvih 19,3%, a 1991. ih je čak 34,7%), i vrlo mali porast onih između 1,1 i 2 ha (1960. ih je 19,4%, 1991. 20,6%). Sve ostale veličine posjeda pokazuju kroz ovo tridesetogodišnje razdoblje pad broja gospodarstava. Tako npr. posjedi veći od pet ha pali su sa 22,6% gospodarstava 1960. na 15, 5% 1991.

Površina u ha	1960.	1969.	1981.	1991.
Do 0,5	9,8	11,2	17,9	19,5
0,6-1,0	9,5	10,7	13,7	15,2
1,1-2,0	19,4	19,7	19,2	20,6
2,1-3,0	16,7	17,2	15,3	14,1
3,1-5,0	21,9	20,6	16,7	15,0
5,1-8,0	14,5	13,5	11,2	9,9
8,1 i više	8,1	7,0	6,0	5,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Defilippis, 1993.:167.

Tablica 6.

Veličina seljačkog posjeda u Hrvatskoj za razdoblje 1960.-1991. u %

Usitnjavanje poljoprivrednih gospodarstava praćeno je smanjivanjem broja stanovništva koje od poljoprivrede živi, kako aktivnog, tako i uzdržavanog (vidi tablicu 2). Poznata je posljedica takvih promjena izražena u povećanju broja starijih domaćinstava. Podaci popisa stanovništva iz 1991. pokazuju da je svaki peti poljoprivrednik stariji od 65 godina (Tablica 7).

Tablica 7.
Poljoprivredno stanovništvo
starije od 65 godina prema
Popisu 1991.

Ukupno poljoprivredno stan.	409.647	100,00%
Poljoprivredno stanovništvo starije od 65 godina	79.224	19,33%

Izvor: Statistički ljetopis, 1995.:72, 88.

Posljedica toga je upitna budućnost postojećeg privatnog posjeda starih poljoprivrednika. Taj se problem sve rjeđe rješava (1) *nasljeđivanjem* od strane mladih potomaka koji su voljni nastaviti poljoprivrednu tradiciju obitelji. Često mladi nasljednici (2) *prodaju* obiteljski poljoprivredni posjed, jer vide bolju perspektivu u drugim djelatnostima, a što ne mora biti popraćeno i njihovim odlaskom sa sela. Dio, pak, nasljednika svoju djedovinu ne želi prodati nego je daje u (3) *zakup* (arendu) drugim poljoprivrednicima za određenu naknadu (u novcu ili u proizvodima). Ima i (4) *zapuštanja* posjeda kad ga zbog starosti vlasnici nisu sposobni više obrađivati a nema zainteresiranih za nastavljanje poljoprivredne tradicije u obitelji, niti mogućnosti za prodaju posjeda (slučaj u manjim selima kojima čak prijeti odumiranje zbog odlaska svega mlađeg stanovništva¹³). Posljednja situacija svakako je najnepovoljnija, jer se njome doslovno gase domaćinska ognjišta u mnogim selima Hrvatske.

SELO I SEOSKI OKOLIŠ U TRANZICIJI

Hrvatska sela i dalje su brojna, ali sa sve manjim brojem stanovnika. I dalje su jedina mjesta gdje je moguća poljoprivreda kao *životno zanimanje*, ali sve manje kao *životna djelatnost*.¹⁴ Poljoprivreda je, k tome, ostala životno zanimanje vrlo malog dijela seoskih žitelja. U selima je sve više stanovnika koji posjeduju kuću s okućnicom, a sve je manje onih koji imaju kuću sa zemljišnim posjedom kojeg obrađuju i od čega žive.

Uobičajilo se reći da su industrijalizacija i modernizacija učinili svoje odvlačeći stanovništvo u izvanpoljoprivredna zanimanja, pretvarajući mnoga sela u suburbana područja kako promjenom načina života u selima, tako i ovisnošću o sadržajima urbanih središta. Sve je to trebalo biti znakom i pokazateljem promjene na bolje glede životnog standarda sela i seoskog stanovništva, a što se najlakše pokazivalo u porastu obrazovne razine stanovništva, osobito mlađe populacije.

Idealno-tipski kazano, to je trebalo osloboditi seljaka ovisnosti o zemlji nudeći mu mogućnost životnog izbora i izvan naslijeđene sheme – nastavljaajući zanimanje oca, djeda i svih predaka. U isto vrijeme, zavedenost idejom na-

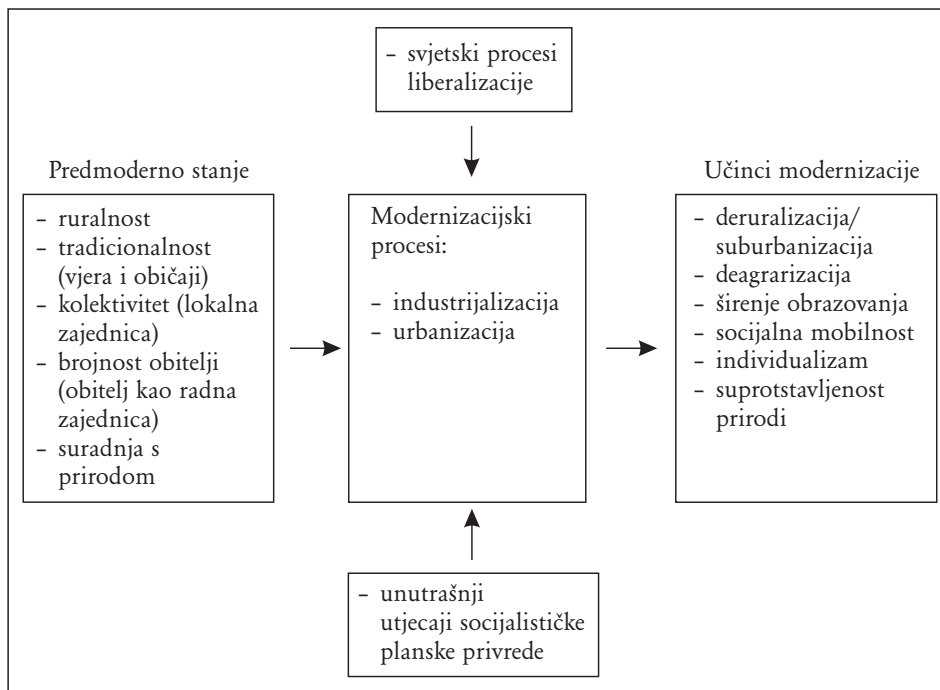
pretka otvara prostor industrijalizaciji poljoprivrede. Zane-
marujući njezinu sociokulturnu dimenziju pretvara je,
upozorava Cifrić, na puki objekt proizvodnje, po uzoru
na industriju (Cifrić, 1993.:6). Time se mijenja i slika sela
o prirodi. Prirodni se okoliš sve manje shvaća kao neraz-
dvojivi dio sela i poljoprivrede kao dominantne djelatno-
sti koja uključuje sve seosko stanovništvo (jednako kao i
seljak, o prihodima sa zemlje ovisili su i seoski župnik i
učitelj). Sve je izraženije shvaćanje seoskog okoliša kao pri-
rodnog resursa iz kojega nekolicina poljoprivrednika, kori-
steći za to stvorenu mehanizaciju i kemijska sredstva, iz-
vlači dobit kroz tržišnu razmjenu. Poljoprivreda je prešla
put od *prirodnog ciklusa*, u kojemu su granice u kojima se
čovjek kreće zadani prirodnim zakonima, do *kemijsko-teh-
nološkog ciklusa*, u kojemu čovjek preskače prirodna ogra-
ničenja skraćujući vremenske cikluse od sjetve do žetve,
povećavajući prinose s istih površina, sve da bi poljopri-
vredu učinio profitabilnom profesijom. Prijeden je, dakle,
put *od povezanosti* čovjeka s prirodom preko suradnje i ovi-
snosti, *do suprotstavljenosti* čovjeka prirodi jednostranim od-
nosom eksploatacije.

Jednu shemu zamijeniti drugom teorijski je jednostav-
no izvesti, čak i argumentirano opravdati upućujući na sve
prednosti što ih nova shema nudi. No, kad je riječ o živo-
tu, posebno o načinu života koji se vezuje uz kraj i ljude,
uz prošlost i tradiciju, uz moral i dominirajuću religiju, ta-
da je svaka promjena teška i spora, izaziva nepovjerenje i
odbojnost, nostalgiju i tragičnost. Sve je to u hrvatskim se-
lima izazvala shema socijalističke industrijalizacije i mo-
dernizacije, koja nije bila izum socijalizma nego njegov
pokušaj hibridnog uključivanja u svjetske procese liberali-
zacije društva, ali ne na liberalan nego na centralno-plan-
ski način. No, modernizacijske učinke tih procesa nije mo-
guće negirati. Iz sheme 1 moguće ih je iščitati.

Je li nastupilo vrijeme nove sheme odnosa prema selu
i poljoprivredi, koju nazivamo revitalizacija sela, ili je riječ
samo o nostalgичnim pričama kojima se uljepšava seoska
zapuštenost i zaostalost?

Nostalgija za romantikom seoskog života nije pravo
uporište niti je nit vodilja prema revitalizaciji sela. Njome
se često služe promicatelji seoskog turizma kojima je, ne
zaboravimo, na prvom mjestu turizam (pojedinaac), a ne se-
lo (zajednica); uveseljavanje prolaznika a ne dobrobit stal-
nih stanara. Postmodernističko-poetske konstrukcije po-
vratka prirodi, bijega iz megalopolisa i robovanja tehnici,
također se pozivaju na romantiku izgubljenog zajedništva
među ljudima i ljudi s prirodom, što je nekad bilo selo i
seljačka životna filozofija. No, kao što je nemoguće u istu

Shema 1.
Modernizacijski procesi i socio-ekonomske promjene

rijeku stupiti dvaput, tako je isto nemoguće povratiti izgubljeno selo, preživjele običaje i tradiciju, zaboravljeno zajedništvo u radu i dokolici, u sreći i nesreći, u životnom ciklusu seoskih obitelji i sela uopće.

Selo danas ne može živjeti protiv tehnologije, ne može postojati kao antipod urbaniziranu okolišu. Ono je osuđeno na tehnologiju i urbanizacijske trendove. Aktualnom postaje tema da je ruralni metabolizam potisnut urbano-industrijskim metabolizmom.¹⁵ Premda je ovaj globalizacijski proces poznat i u našim prostorima, ipak se javlja dvojba oko toga što ti procesi donose selu, ili, bolje rečeno, kako su shvaćene i usmjeravane globalne promjene na našem selu?

Ta tema postaje aktualnom poslije 1991. kad se društvo oslobađa ideološke slike socijalizma o selu i seljaštvu. Promoviranje privatnog vlasništva kao poželjne društvene vrijednosti značilo je da i bogat seljak treba biti kamenčić u tranzicijskom mozaiku stvaranja novih društvenih vrijednosti. Uz privatno vlasništvo kao društvenu vrijednost primat dobiva pojedinac, ne kolektivitet. Uz pojedinca u visokom *businessu* tercijarnih i kvartarnih djelatnosti, svoje mjesto dobiva i pojedinac u primarnim djelatnostima. Tako se poljoprivredni kombinati “povlače” pred inicijati-

vom koju država daje individualnim poljoprivrednim gospodarstvima.

Nastupilo je vrijeme obrata: dok su u socijalizmu kombinati (država) preuzimali "višak" zemlje od seljaka, sada seljaci, ili oni koji bi to željeli biti, dobivaju "višak" zemlje od kombinata. Ovaj *circulus vitiosus* još nije završio,¹⁶ jer nisu u potpunosti jasni ciljevi i načini privatizacije u tom sektoru djelatnosti. Prije početka privatizacije u poljoprivredi je bilo stanje kakvo pokazuje tablica 8. Bivši kombinati (bilo ih je oko 400 prije početka procesa privatizacije) zauzimali su manju površinu obradivog zemljišta u odnosu na vrlo brojna privatna poljoprivredna gospodarstva (njih je bilo oko 534.000), no bili su tržišno spremniji glede veličine gospodarstva (prosječno privatno gospodarstvo imalo je posjed veličine 2,94 ha), broja i (is)korištenosti mehanizacije, kao i količine upotrebe mineralnih gnojiva po hektaru. Također je prednost kombinata bila sigurnost otkupa njihovih proizvoda, koju seljak nije imao.

Tablica 8.
Struktura poljoprivrede 1991.
godine

Stanje	Privatna gospodarstva	Bivši društveni sektor
Broj gospodarstava	534.000	400
Ukupno obrađeno zemljište (ha)	2.014.000	1.194.000
Prosječna veličina gospodarstva (ha)	2,94	1.160
Korišteno zemljište (ha)		
Obradivo zemljište i voćnjaci	1.225.000	382.000
Pašnjaci	347.000	66.000
Ostalo zemljište za ispašu	441.000	714.000
Ostalo	1.000	32.000
Stočarstvo (broj grla)		
Goveda	590.000	167.000
Svinje	1.025.000	596.000
Perad	8.411.000	8.101.000
Ovce	724.000	29.000
Poljoprivredna mehanizacija (broj komada na 100 ha)		
Traktori	7,86	1,48
Kombajni	4,20	9,60
Upotreba mineralnih gnojiva (kg/ha obradivog zemljišta)	69,0	310,0

Izvor: *Pregled stanja i strategija...*, 1995.:92.

Bivši se agrokombinati sada pretvaraju u dionička društva i nastoje održati na okupu dosadašnju imovinu i djelatnosti što su ih i prije obavljali, bez obzira na potrebu tržišne orijentacije i dugoročne ciljeve. Brojni su slučajevi pretvaranja kombinata u holding kompanije i dionička

društva. Radnici kao dioničari (posjeduju do 50% dioničkog kapitala) podupiru ovakva nastojanja uprava kombinata, jer u tome vide sigurnost svoje egzistencije.¹⁷ Na državnoj se razini konstatira da agrokombinati spadaju u skupinu društvenih poduzeća s kojima Hrvatski fond za privatizaciju ima poteškoća u procesu privatizacije. Te su poteškoće posljedica više problema: opći nedostatak profitabilnosti u poljoprivredi, višak kapaciteta, višak radne snage, stari dugovi kombinata, teškoće u prilagođavanju tržišnim uvjetima, nejasnoće u pogledu vlasništva nad poljoprivrednim zemljištem i drugo (*Pregled stanja i strategija...*, 1995.:25).

Umjesto da su geografsko-klimatske pogodnosti za poljoprivredu jak poticaj razvoju i oživljavanju ove gospodarske grane, političko-ekonomske su nepogodnosti učinile ovu gospodarsku granu kamenom spoticanja u tranzicijskom gospodarskom preustrojavanju. Zagovaranje važnosti i urgentnosti revitalizacije sela i poljoprivrede, međutim, nije samo stvar političke odluke, već je to primarno stvar dugoročnog i planskog ulaganja u poljoprivredu, a kroz to i u revitalizaciju ruralnih prostora. Nužna je tehnološka i organizacijska modernizacija, ističe I. Nejašmić, te navodi više zadataka koji su u ovoj tranzicijskoj fazi nezaobilazni: povećati obradivo poljoprivredno zemljište uz strogu kontrolu njegove prenamjene, promijeniti dosadašnji način nasljeđivanja zemljišta kojim se parcele usitnjuju i znatnim dijelom ostaju neobrađene, optimalizirati proizvodnju pojedinih kultura na određenim prostorima, pokrenuti tehničko-tehnološko sređivanje atara, provesti potpuno mirovinsko i zdravstveno osiguranje poljoprivrednika, stimulirati proizvodnju kreditima, organiziranim otkupima proizvoda, poreznom politikom i sl., dovesti u istu poziciju poljoprivredno gospodarstvo s ostalim privrednim subjektima, razvijati obrazovne i stručno-savjetodavne ustanove i službe, poticati napredne oblike udruživanja poljoprivrednika (Nejašmić, 1991.:15).

Ti zadaci uključuju i socio-ekonomsku, i socio-kulturnu dimenziju. Dok je *socio-ekonomska* dimenzija racionalno prihvatljiva (intenzifikacija proizvodnje kroz okrupnjavanje parcela, upotrebu kvalitetnog sjemena, kvalitetnih pasmina stoke, prikladne mehanizacije i sl. da bi se postigla dobit na tržištu), *socio-kulturna* dimenzija je često emocionalno nabijena pa stoga teže prihvatljiva (npr. seljak je vezan uz svaku svoju parcelu te je nerado daje u ekonomiziranu računicu okrupnjavanja, nasljednici se nerado odriču dijela svoje očevine premda od njega ne očekuju nekakvu dobit. Nadalje, seljak je navikao na nepovjerenje prema državi te nerado ulazi u sustav kreditiranja iz straha da ne

ostane i bez ono malo svoje sirotinje i sl.). Stoga se mora računati s vremenskim odmakom od ideje do njene pune realizacije, barem što se tiče svijesti seljaka.

ZAKLJUČAK

U nas je seljaštvo nestalo kao zasebna socijalna skupina koja je nekad bila imuna na socio-ekonomske promjene, jer je svoju stabilnost temeljila na svom zemljišnom posjedu koji je jamčio egzistencijalnu sigurnost. Kad su se globalne okolnosti počele radikalno mijenjati prema tržišnim mjerilima, seljački je posjed sve manje omogućavao seljacima autarkičnu orijentaciju i sve posebnosti seoskog života koje je ona donosila. Prateći evoluciju seljačkog posjeda od kraja 19. stoljeća do danas možemo govoriti o dvije vrste utjecaja koji su imali središnju ulogu u transformaciji seoskih prilika. Riječ je o utjecajima različitih, čak oprečnih, okolnosti/procesa, koje možemo označiti kao *predmoderne* i, nasuprot njima, *modernizacijske*.

1. Kad je riječ o *predmodernim okolnostima* hrvatskog sela, na prvom mjestu je tradicija života od poljoprivrede. Ona se ne iscrpljuje samo u radu na zemlji i trošenju plodova rada i prirode, nego prožima sve pore seljačkog i seoskog životnog ciklusa. Običaji i vjera, uvažavanje prošlosti seoske zajednice, usmjerenost na susjeda i lokalnu zajednicu, ali i zatvorenost za vanjske utjecaje urbano-industrijske kulture, uvažavanje i uključenost prirodnih ciklusa u proizvodne cikluse – sve su to važni međaši razdoblja u kojemu se čovjek nije nametao prirodi nego se u nju uklapao. U takvim je okolnostima *zemljišni posjed bio ključni faktor socijalizacije*. Prema veličini i kakvoći posjeda, seoske su obitelji dobivale pripadajuće mjesto u socijalnoj slici lokalne zajednice (na jednoj su strani bile gazdinske obitelji, a na drugoj obitelji koje su davale nadničare).
2. *Modernizacijski procesi* dopiru izvana. Njih prije svega određuje industrijalizacija europskih društava, kojom se postavljaju nova mjerila civilizacijskog napretka. Okupljanje ljudi na jednom mjestu za potrebe industrije stvara velike aglomeracije anonimnih stanara. Naglašavanjem ekonomske računice vrijednosti stroja razbija se tradicija lokalnog zajedništva (iz kojeg su pristigli novi stanari). Brzina industrijske proizvodnje potrošnih dobara čini poljoprivredne proizvodne cikluse dugim i neprofitabilnim. Selo tako postaje prostor iseljavanja, prostor u kojemu događaji nisu zgusnuti pa ono zaostaje za gradom geometrijskom progresijom. Urbanocentrična je orijentacija marginalizirala značaj i sela i prirode. Pri-

roda prestaje biti okoliš koji se obrađuje, ona je pretvorena u neiscrpan izvor sirovina za industriju. Zemljišni posjed gubi ulogu prestiža u lokalnoj zajednici, jer je novac brže pritjecao iz nepoljoprivrednih djelatnosti, a ponuđeni industrijski proizvodi postaju poželjniji od tradicionalno seoskih proizvoda (bilo da je riječ o hrani, odjeći, obući i sl.).

Povijesni je pomak od sela prema suvremenom gradu (produktu industrijalizacije) kao središtu života ujedno i pomak od zajednice ljudi i zajedništva s prirodom prema interesnim skupinama kojih je oslonac pojedinac i njegovi interesi. Drugi čovjek i priroda tako postaju sredstvo progresa, dakako pojedinca. Takva su mjerila civilizacijskog progresa isključila iz igre selo u tradicionalnom značenju, učinila su radnu i životnu zajednicu ljudi i prirode znakom tehnološke zaostalosti i civilizacijskog kašnjenja za suvremenost.¹⁸

Hrvatsko je selo donekle dijelilo sudbinu europskih prostora. Specifičnosti ovog područja, međutim, učinile su da se procesi modernizacije odvijali sa zakašnjenjem, na što se ne može pozitivno gledati, jer je to zakašnjenje dugoročno utjecalo na tijek socio-ekonomskih i političkih procesa.

Dok je u europskim industrijaliziranim zemljama tijekom društvenog razvitka (još potkraj 19. stoljeća) i na selima poticao tržišno ponašanje te dio seljaštva premjestio u industriju i u gradove (vidi Mirković, poglavlje 2), na našim je prostorima takvo ponašanje bilo u tragovima. Selo je i dalje, po mjerilima tržišne paradigme, imalo višak stanovništva, presitan posjed, ekstenzivni pristup proizvodnji (svaštarenje kao ostatak autarkične orijentacije), nisku tehnologiju obrade poljoprivrednog zemljišta i sl. Ni u prvoj polovici 20. stoljeća nije bitno promijenjeno stanje: i dalje je većinsko stanovništvo ono seosko (vidi tablicu 1), i dalje dominira poljoprivreda kao djelatnost većinskog stanovništva (vidi tablicu 2), nastavlja se usitnjavanje seoskog posjeda (vidi tablicu 4).

Socijalističko razdoblje brige za poljoprivredu nije bilo i razdoblje brige za selo. Ideološka proletarizacija društva nije ostavljala prostora seljačkom gospodarstvu, posebice ne onom tržišno orijentiranom. Kombinati su stvoreni kao nadomjestak seljačkoj poljoprivredi. Selo je tako istovremeno ostalo bez djelatnosti od koje je živjelo – poljoprivrede, i bez onih koji su činili selo – seljaka. Kombinati su predstavljali svojevrsnu industrijalizaciju u poljoprivredi. Sve do 1984. (kad je ukinuto ograničenje posjeda na 10 ha) bili su i zakonom zaštićeni od konkurencije seljačkih gospodarstava. Kako socijalizam nije razvijao indu-

striju u selima, sela su gubila radno-sposobno stanovništvo, posebno mlado i obrazovano. Infrastrukturna zanemarenost sela također čini svoje glade zamiranja sela. Osim kroz postojanje osnovnih škola (u većim selima), na drugim područjima gotovo da se i ne osjeća državna skrb za selo. Post-socijalističko vrijeme tako dobiva u ostavštinu težak teret: revitalizirati selo. Prvi je korak učiniti poljoprivredu društveno značajnom djelatnošću, razbiti stvorenu sliku o poljoprivredi kao teretu državi. Za to je, pak, nužno evidentirati zatečeno stanje (vidi tablicu 8) prema kojem se trebaju ravnati kreatori tranzicije u toj grani djelatnosti. Naime, orijentaciji na tržišnu proizvodnju moraju prethoditi koraci koje mora učiniti država – od okrupnjivanja posjeda, preko subvencija i povoljnih kredita poljoprivrednicima, do stabilizacije tržišta (time se jedino može izbjeći zastrašivanje članstvom u WTO-u).

Premda poljoprivredno stanovništvo Hrvatske čini manje od 10% ukupnog stanovništva (vidi tablicu 2), a u razvijenim zemljama ga je još manje (3-5%), stječe se dojam da se promjenama u poljoprivredi želi postići nekoliko učinaka koji bi ne samo stabilizirali broj poljoprivrednog stanovništva, nego ga i povećali.

- Prvo, povratak seoskom gospodarstvu shvaća se kao planska mjera razvitka poljoprivrede i revitalizacije sela.
- Drugo, ta se mjera shvaća i kao mjera ublažavanja rasta nezaposlenosti.
- Treće, to je ujedno i pokušaj egzistencijalnog zbrinjavanja stanovništva ruralnih područja zadržavanjem mladog stanovništva u selima.

Također bi tim mjerama bila stvorena dovoljno jaka osnova poljoprivredne proizvodnje na obiteljskim gospodarstvima. Dok se to ne dogodi, država je sanirala osam PIK-ova kako bi izbjegla opasnost naglog pada proizvodnje i mogućeg zastoja, do čega bi moglo doći potpunim gašenjem poljoprivrednih kombinata, jer, na žalost, dio poljoprivrednog sektora kojeg nosi obiteljski posjed još nije osposobljen za tržišnu utakmicu koja mu je nepripremljenom nametnuta.

¹ “U srži industrijske revolucije 18. stoljeća bilo je gotovo čudesno poboljšanje sredstava za proizvodnju, praćeno katastrofalnim izmještanjem života običnih ljudi.” (Polanyi, 1999.:55)

² Prema: *The World Book Encyclopedia*, Chicago, 1998. i www.encyarta.msn.com

³ Realističnu sliku sela i seoskog života na prijelazu iz devetnaestog u dvadeseto stoljeće daje nam K. Š. Đalski u romanu *U noći*: “Videći im (seljacima, A. Š.) poderane zamazane surine, gledajući kako bosonogi

BILJEŠKE

klipšu po tvrdom kamenju na drumu, suha lica, zlovoljni i zabrinuti... stane razmišljati o kukavnom životu našega seljaštva. (...) Uto dođoše do jednoga sela. Pred kućama gnusne i gnjile, zelene mlake, gotovo čitave bare; na okna niskih koliba bez dimnjaka sukljao zadušljiv smeđi dim; djeca gotovo posve gola valjala se sa psima po blatnu dvorištu ili po prašnu drumu. Pred niskim dućancićem stajao kramar Žid... te točeći seljacima oko sebe napitak iz litrene boce, brižljivo pazio da mu ne bi koji izmakao a da ne plati.” (Đalski, 1962.: 222-23)

- ⁴ Iako je selo teško odrediti kao naselje s manje od određenog broja stanovnika, ovdje sam koristio granicu od 2.000 stanovnika, jer mislim da su to mala naselja u kojima je moguće zajedništvo susjedskih skupina, rodbinskih veza, vjerske homogenosti i solidarnosti, tradicije i slično.
- ⁵ Durkheim opisuje mehaničku solidarnost kao solidarnost po sličnosti koja je svojstvena društvima u kojima je kolektiv ispred pojedinca. Seljačka su društva upravo obilježena sličnošću odnosa spram prirode. Selo je samo “umetak” u prirodni okoliš. Organska je solidarnost svojstvena društvima koja imaju razvijenu podjelu rada te se u njima solidarnost producira kao međuovisnost funkcija. Priroda je ovdje savladiva tehnologijom, a ne više zajedničkom akcijom kolektiva. Naselje sve manje daje daha izvornoj prirodnosti okoliša. Obje ove solidarnosti možemo gledati kao dva lica iste stvarnosti u kojoj može biti izraženiji jedan ili drugi oblik solidarnosti.
- ⁶ Rousseau to opisuje riječima: “Prvi koji se, ograđujući neko zemljište, usudio reći: *Ovo je moje*, i naišao na dovoljno glupe ljude da u to povjeruju, bio je istinski osnivač civiliziranog društva. Nije li zločina, ratove, bijedu i užase netko mogao uštedjeti ljudskom rodu da je, čupajući kolce i zatrpavajući jarak, doviknuo bližnjima: “Ne slušajte tog varalicu! Izgubljeni ste ako zaboravite da plodovi pripadaju svima a zemlja nikome.” (Rousseau, 1978.:51)
- ⁷ Opravdanje privatnom vlasništvu daju kako liberalizam (sjetimo se Adama Smitha koji zagovara pravo na stjecanje bogatstva putem slobodnog tržišta, jer bogati pojedinci su put u bogato društvo), tako i Katolička crkva. (U enciklici *Rerum novarum* privatno je vlasništvo viđeno kao prirodno pravo, ali s općom namjenom. Stoga se Crkva ne zalaže za ukidanje privatnog vlasništva, već za njegovu pravednu, solidarnu uporabu.)
- ⁸ “Kada su proizvodna sredstva nepromjenjiva, ili se sporo mijenjaju, poljoprivredna se proizvodnja može povećati na dva načina: širenjem ili intenzifikacijom već korištenih površina. Od triju faktora poljoprivredne proizvodnje: zemlje, rada i kapitala, u igri su bila prva dva. Prvo se širi obradivo zemljište. No kada su zemljišni resursi iscrpljeni, osnovni način povećanja proizvodnje postaje radna intenzifikacija.” (Puljiz, 1977.:50)
- ⁹ Prema jednom istraživanju završenom 1986. struktura seoskog aktivnog stanovništva izgleda ovako: 36,2% čine poljoprivrednici, 56,3% su seljaci-radnici, a 7,5% su nepoljoprivrednici. (Štambuk, 1988.:26)
- ¹⁰ Prema Zakonu o komasaciji zemljišta iz 1954. “komasacija zemljišta provodi se u cilju da se stvaranjem većih i pravilnijih zemljišnih čestica omogući njihovo ekonomičnije obrađivanje i rentabilnije iskorištavanje, kao i da se stvore povoljniji uvjeti za uređenje i razvitak naselja. U istom cilju uz komasaciju zemljišta, gdje je to potrebno, izvode se hidrotehničke melioracije i asanacije.” “Komasacija zemljišta provodi se na zahtjev interesenata ili po odluci državnog organa.” (*Narodne novine*, 60/1954., čl. 1. i 2.)

- ¹¹ Komasacijom zemljišta u razdoblju 1963.–1981. PIK Belje je, na primjer, zbog troškova, previsokih za seljake čija je zemlja komasirana, otkupio oko 1.000 katastarskih jutara zemljišta (Lečić, 1991.:126).
- ¹² Ovo je ograničenje ukinuto 1984.
- ¹³ Da ovdje nije riječ o crnim slutnjama već o realnosti govore nam podaci popisa stanovništva 2001. prema kojima je već nestalo 182 sela i naselja u Hrvatskoj (vidi podatke po županijama u poglavlju 2).
- ¹⁴ Ova distinkcija pojmova počiva na shvaćanju *zanimanja* kao one aktivnosti pojedinca koju poduzima da bi sebi i obitelji osigurao novčana sredstva za život, dok se *djelatnost* shvaća kao ukupne aktivnosti pojedinca u kojima on ne ostvaruje samo novac za druge potrebe, već u njoj postiže svoj puni životni smisao. Poljoprivredu je moguće posebice shvaćati u značenju djelatnosti onda kada je cijela obitelj uključena u rad na obiteljskom zemljišnom posjedu. To je, međutim, sve rjeđi slučaj. “Poljoprivrednik sve više postaje parcijalni proizvođač, nalik industrijskom radniku. On je, na primjer, stočar, i to sve jače specijaliziran: mljekar, tovljač brojlera, svinja, goveda. On je vinogradar i možda vinar, cvjećar, voćar koji proizvodi samo neke tržištu interesantne sorte, itd.” (Župančić, 2000.:71)
- ¹⁵ Ruralni metabolizam, upozorava I. Cifrić, predstavlja zaokruženu cirkulaciju materijala između socijalnog i prirodnog. Ova se cirkulacija tijekom modernizacije remeti i usmjerava u urbani metabolizam. Dok *ruralni metabolizam* simbolizira (a) prirodne i obnovljive resurse, (b) ideju ravnoteže i kontrole na lokalnoj razini uz poštivanje prirodnih ciklusa te (c) svijest o neraskidivoj vezi između čovjeka i prirode, *urbano-industrijski metabolizam* simbolizira (a) proizvedene resurse, (b) ideju neravnoteže i krize, (c) svijest o pravocrtnoj perspektivi/razvoju. (Cifrić, 2001.:33–34)
- ¹⁶ Otvoreno je pitanje statusa poljoprivrednog zemljišta koje su otkupili kombinati. Taj se slučaj nalazi pred Ustavnim sudom RH.
- ¹⁷ Pretvorbu kombinata pogledajmo na primjerima IPK Osijek i PPK Orahovica:
- IPK Osijek** – Hrvatski fond za privatizaciju izdao je 28. 12. 1993. Rješenje kojim IPK Osijek postaje *dioničko društvo za poljoprivredu, prehrambenu industriju i trgovinu*. Čini ga 18 d.o.o. s prijenosom 100% društvenog kapitala i jedno d.o.o. s prijenosom 30% društvenog kapitala. Kod upisa i uplate dionica sudjelovala su 4.082 zaposlena i ranije zaposlena pa je struktura vlasništva IPK Osijek d.d. sljedeća: mali dioničari 27,4% dionica, Privredna banka Zagreb 14,10%, Slavenska banka Osijek 7,77%, RFMIOR Hrvatske 6,40%, RFMIOP Hrvatske 2,74%, Hrvatski fond za privatizaciju 41,56% (podaci uzeti iz internog materijala za Glavnu skupštinu IPK Osijek d.d. od 28. 09. 1996.).
- PPK Orahovica** postaje dioničko društvo 1993. godine preimenovan u *Poljoprivredno poduzeće Orahovica d.d.* U svom sastavu ima 11 radnih jedinica koje pokrivaju više djelatnosti: ratarstvo, stočarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo i vinarstvo, mlinska i pekarska proizvodnja, proizvodnja stočne hrane, trgovina na veliko i malo, kooperativni odnosi sa selom i drugo. Struktura vlasništva je sljedeća: mali dioničari 19,64% dionica, SLAVONING d.o.o. Osijek 3,06%, HFP 26,30%, Hrvatski domovinski fond 0,14%, Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje 50,86%. Prije pretvorbe Kombinat je imao 1022 zaposlena, a danas 715 zaposlenih (podaci dobiveni u PPK Orahovica d.d.).

¹⁸ Primjera radi spomenimo atraktivnost Afrike i Azije u kojima se još uvijek nalaze područja "djevičanskog" života. Proizvodnja TV-reportaža o životu čovjeka s prirodom bez posredovanja visoke tehnologije ima svoje trostruke učinke: uz stvaranje dojma nevjerice postindustrijskog čovjeka o mogućem životu na taj način, uvjerava civiliziranog pojedinca u njegovu nadmoć nad prirodom i, dakako, još ga jednom podsjeća na njegovu ovisnost o sofisticiranoj tehnologiji.

LITERATURA

- Bernstein, B. (1979.), *Jezik i društvene klase*. Beograd: BIGZ.
- Bičanić, R. (1996.), *Kako živi narod - život u pasivnim krajevima*. Zagreb: Pravni fakultet - Globus, str. 126 + 192 + XXVI.
- Cifrić, I. (2000.), *Bioetika i ekologija*. Zaprješić: Nakladni zavod Matice hrvatske, str. 222.
- Cifrić, I. (1993.), Novi socijalni kontekst - novi odnos prema poljoprivredi i okolišu. *Sociologija sela*, Vol. 31, No. 1-2, str. 1-10.
- Cifrić, I. (2001.), Ruralni metabolizam. *Socijalna ekologija*, Vol. 10, No. 1-2, str. 27-42.
- Defilippis, J. (1993.), Promjene zemljišnih kapaciteta i posjedovne strukture obiteljskih gospodarstava Hrvatske. *Sociologija sela*, Vol. 31, No. 3-4, str. 165-171.
- Dirkem, E. (1972.), *O podeli društvenog rada*. Beograd: Prosveta.
- Đalski, K. Š. (1962.), *U noći*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 52, Zagreb: Zora - Matica hrvatska, str. 376.
- Lečić, B. (1991.), Analiza efekata provedene komasacije zemljišta na području općine Beli Manastir s posebnim osvrtom na BELJE PIK, u zborniku: *Opća uloga komasacije poljoprivrednog zemljišta i njezin utjecaj na povećanje poljoprivredne proizvodnje*. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayer, str. 121-142.
- Mendras, H. (1986.), *Seljačka društva*. Zagreb: Globus, str. 316.
- Mirković, M. (1950.) *Ekonomika agrara FNRJ*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, str. 140.
- Mirković, M. (1937.), *Održanje seljačkog posjeda*. Zagreb: Hrvatska naklada, str. 118.
- Nejašmić, I. (1991.), Moguća revitalizacija sociodemografski depresivnih područja Hrvatske. *Sociologija sela*, Vol. 29, No. 111-114, str. 11-24.
- Polanyi, K. (1999.), *Velika preobrazba*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk - HSD, str. 336.
- Popis stanovništva 2001.* (2001.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001., Prvi rezultati po naseljima*, Knjiga 1, Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Pregled stanja i strategija razvitka poljoprivrede u RH* (1995.), Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva, str. 104.
- Puljiz, V. (1977.), *Eksodus poljoprivrednika*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Biblioteka Sociologije sela, str. 176.
- Puljiz, V. (1988.), Seljaštvo u Jugoslaviji. *Sociologija sela*, Vol. 26, No. 99-100, str. 5-25.
- Rifkin, J. (1999.), *Biotehnološko stoljeće*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk - HSD, str. 312.
- Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 639.

- Rousseau, J. J. (1978.), *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima*. Zagreb: Školska knjiga, str. 186.
- Statistički ljetopis 1995*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Štambuk, M. (1988.), Društveni razvoj i selo. *Sociologija sela*, Vol. 26, No. 99-100, str. 25-35.
- The World Book Encyclopedia* (1998.), Chicago: World Book, Inc.
- Thurrow, L. (1997.), *Budućnost kapitalizma*. Zagreb: MATE, str. XIV + 386.
- Turčić, I. (1995.), *Stanovništvo Republike Hrvatske po županijama i kotarevima 1857.-1991*. Zagreb: Ekonomski institut, str. VIII + 108.
- Tönnies, F. (1969.), Zajednica i društvo, u zborniku: Parsons, T. i dr.: *Teorije o društvu*. Beograd, str. 184-194.
- Zakon o komasaciji zemljišta. *Narodne novine*, 60/1954. Zagreb.
- Župančić, M. (2000.), Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela. *Sociologija sela*, Vol. 38, No. 1-2, str. 11-78.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999.), *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE, str. XIV + 658.